

Олійник М.А.

Українська академія друкарства

СТАНОВИЩЕ ДАВНЬОРИМСЬКОЇ АРМІЇ В 1-Й ЧВЕРТІ I СТ. ДО Н.Е.

У статті здійснено спробу проаналізувати стан армії Стародавнього Риму – від початку Союзницької війни (91 р. до н. е.) до першого тріумвірату (60 р. до н. е.). Підкреслено роль воєн даного періоду, які вплинули на подальший розвиток військової системи Риму, а також внесок воєначальників (Сулла, Помпей, Лукулл та інші), що доклалися до реформування пізньореспубліканського війська. Їх зростаючі впливи були помітними не лише у політичному житті Риму, а й у серед вояцьких мас. Згадано проблему професійності та пролетаризації римського війська, яка дотепер залишається дискусійною в середовищі дослідників республіканської армії. Римська армія того часу ще не було професійною, адже обов'язковий набір (*dilectus*) військовозобов'язаних (*adsidui*) залишався, а професійними вояками можна називати лише невеликий прошарок військових, які бачили себе лише на полі бою, а не за плугом чи з мотикою, обробляючи свої наділи. Розглянуто деякі соціальні, етнічні та політичні аспекти функціонування Пізньої Римської республіки, які допоможуть краще вникнути в переломний для неї період. Без них важко було б зрозуміти появу тих змін, які спричинили появу в майбутньому професійного війська. Перша чверть I ст. була насичена подіями в історії Риму, особливо тими, що стосувалися військової справи. Зміни в останній торкнулися не лише організаційних питань, а й соціальних, етнічних та політичних, які були нерозривно пов'язані з військом. Структура римської армії починає змінюватися – але не кардинально різко, а поступово, плавно, перетворюючи міліційну армію у професійну. Часті, фактично безперервні війни сприяли цьому процесу і це продовжувалося й пізніше, з виходом на політичну та військову арену таких постатей, як Цезар та Октавіан, які використали військо для того, щоб прийти до влади у державі.

Ключові слова: армія, легіони, *dilectus*, Помпей, Сулла.

Постановка проблеми. Мало дослідників звертають увагу на період після так званих «реформатрських ініціатив Гая Марія», применшуючи ту роль, яку відіграли наступники арпіната у розвитку римської армії. Полководці I ст. до н. е. не менше доклалися до появи нововведень та змін у війську, ніж Сципіон Еміліан, Рутилій Руф чи Гай Марій. Важливим було продемонструвати суспільно-політичне тло, на фоні якого відбувалися згадані перетворення за участі Сулли, Помпея та інших визначних постатей римської історії схилку Республіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед останніх досліджень, присвячених даній проблемі, виділимо монографію французького дослідника Франсуа Кадю «Уявна армія. Пролетарські солдати в римських легіонах в останньому столітті Республіки» (2018) [16]. Ф. Кадю підкреслює той факт, що вивчення пізньореспубліканської армії ускладнене низкою причин на відміну, наприклад, від періоду принципату, особливо, за останнє десятиліття [16, р. 20]. Частину

своєї роботи він присвятив розвінчуванню міфу про «псевдореформу Марія», та більше уваги у ній вчений приділив спростуванню тез про «пролетаризацію» римської армії та масову добровільність при комплектуванні легіонів у I ст. до н. е. В «L'armée imaginaire» доведено, що соціальні середовища, з якого походили легіонери, були різними, але переважали саме *adsidui*, а не *proletarii* чи *capite censi*. Опираючись на численні джерела, Ф. Кадю підтверджує той факт, що абсолютна більшість вояків була в змозі забезпечити себе усім необхідним для проходження військової служби в рядах легіонів. В 2023 році вийшла стаття авторства М. Олійника і М. Пасічника «Проблема професійності та реформи у війську Стародавнього Риму в 1-й пол. I ст. до н. е.» [7]. У ній дослідники звертають увагу на такі елементи професійності в середовищі римських військових, що вже з'явилися в I ст. до н. е., як вишкіл, тривала безперервна служба та постійна військова практика [7, с. 154]. Також історики окреслили саму проблему існування професійної армії на схилку

Республіки – чи вона вже була професійною, чи все ще залишалася традиційною, тобто з практичною міліційною набору [7, с. 154–155].

Метою нашої роботи є комплексне дослідження становища армії Стародавнього Риму в 90–60-х рр. I ст. до н. е.

Виклад основного матеріалу дослідження. Союзницька війна (90–88 рр. до н. е. – далі усе датування років – до н. е. – прим. Авт.), мала значний вплив на соціальну та етнічну складову римських легіонів – переважно, завдяки вливанню в їх ряди колишніх «не римлян»-союзників – італіків.

Взаємовідносини Риму з італійськими союзниками були напруженими протягом всього II ст. до н. е. і загострилися в період гракханських реформ (133–123 рр.). Основною вимогою соціів було надання їм римського громадянства, на що сенат не погоджувався. В 95 р. був прийнятий *lex Licinia-Mucia de civibus redigendis*, згідно якого *latini* та *italici* були змушені покинути Рим і відправитися до своїх общин (Cic. Sest. 30; Schol. Bob. 129 Stangl; Cic. Balb. 48, 54; Cic. De off. 3.11.47; Asc. 67–68 с.). Закон Ліцинія-Муція був спрямований також проти мігрантів, які отримали *per migrationem et censum*, тобто *Civitas Romana*. Причому, вони не лише виганялися з Риму, а й позбавлялися римського громадянства, яким раніше володіли згідно *ius migrandi*. Останній також міг бути відмінений в 95 р., можливо, зважаючи на скарги правлячих кіл латинських общин через міграцію та депопуляцію. Також *lex Licinia-Mucia* регулював отримання *Civitas Romana* представниками італійських *socii*. Звичайно, це було на руку союзницькій аристократії (*principes Italicorum populorum*), але аж ніяк простим італікам (*contra – Gabba*) [23, р. 110]. Діодор Сицилійський та Квінт Асконій Педіан прямо говорять про цей закон як про одну з причин початку Союзницької війни (Asc. 68C; Diod. Sic. 37.2). Після смерті Марка Лівія Друза, який обіцяв надати римське громадянство (*rogatio Livia de sociis civitate danda*) усім союзникам, останні наважилися на збройне повстання (App. BC. 1.38.169) [23, р. 113–114].

На початку Союзницької війни обидві протиборчі сторони мали у своєму розпорядженні чималі людські ресурси (в англійській літературі – *roman manpower – прим. авт.*), та підрахунки вчених різняться у кількісному співвідношенні сил. Еміліо Габба та Віктор Смірін стверджували, що на початку бойових дій союзники могли виставити військо, по кількості порівнянне з римським – по 200 000 з обох сторін [9, с. 470; 23, р. 110]. Теодор Моммзен пише

про 100 000 [4, с. 255]. Пітер Брант говорить про 15 набраних римлянами легіонів, а це – 75 000 чоловік [14, р. 436]. Причому, римляни здійснили набір романізованих галлів в Цизальпійській Галлії, яким займався Квінт Серторій (App. BC. 1.42; Plut. Sert. 4.1) [4, с. 255]. У зв'язку з тим, що відпало багато союзників, римляни задіяли допоміжні підрозділи навіть з віддалених країв – іберійців, нумідійців та греків (CIL. 12.864-866; Liv. Epit. 72) [36, с. 59]. В римській армії також були ті союзники, які не примкнули до заколотників – *arma non seperant*. Якщо взяти до уваги співвідношення загальної чисельності римських громадян і чисельність латинів та інших союзників ще до війни (згідно даних Веллея Патеркула та досліджень Клода Ніколе – прим. авт.), то воно буде 1 до 2 (Vell. Pat. 2.15.2) [42, р. 604]. Доля італійських контингентів в римському війську сягала не більше 40% (з яких латинів – 27%), максимум – 60%, а в кавалерії – 75% [21, р. 431; 42, р. 604]. Пітер Брант пише про 272 000 італіків, які могли служити у війську (це дані дослідника на кінець 80-х рр. I ст. – прим. авт.) [14, р. 445; 18, р. 26]. Т. Моммзен говорить про 400 000 придатних до військової служби римських громадян та 600 000 союзників [4, с. 245]. Адам Зьолковський доводить, що збільшення кількості союзників в рядах армії Риму (більше 50%) відбулося або в часи гракханських реформ або дещо пізніше [54, с. 310]. Майкл Кроуфорд стверджує, що в часи воєн за участі Гая Марія, чисельність союзницьких контингентів була в два рази більшою, ніж римських [19, с. 138]. Такі ж дані подає й В. Смірін [9, с. 470]. Про це повідомляє й Веллей Патеркул, на дані якого, можливо, й посилалися вищезгадані історики (див. вище). Кількісну ж перевагу римських військ над повсталими в роки Союзницької війни можна мотивувати тим, що не усі *socii* примкнули до повстанців. Це стосується, наприклад, майже усіх латинських колоній (окрім Венузії), муніципальна аристократія яких займала магістратури і володіла римським громадянством, а також італійських общин північної Кампанії, Етрурії, Умбрії та грецьких міст південної Італії [4, с. 250; 10, с. 229]. Навіть з огляду на перевагу в живій силі, Рим мав серйозні проблеми з військовими кадрами, адже був позбавлений значної кількості піхотинців та більшості кінноти [26, р. 295].

Союзників мобілізували згідно *formula togatorum*, тобто призивали до лав війська усіх військовозобов'язаних союзницьких общин (Liv. 22.57.9-10; 27.9.9-11; 29.15.1-13, 37.7; 34.56.3-7;

61.8.6-8; Polyb. 2.23.9; 6.21.4-5). До цього слід додати традиційно міцні багаторічні зв'язки латинів і Риму, що пов'язано з географічною, політичною, мовною та культурною близькістю. За іншими підрахунками, після поразок римлян, – а це перша половина 90-х рр. (App. BC. 1.44; Liv. Per. 73; Vell. Pat. 2.16.4; Flor. 2.6.11; Eutrop. 5.3.2; Oros. 5.18.14.), італіки мали чисельну перевагу. Саме через цю причину римляни почали робити спроби надавати громадянство лояльним союзникам (прийняття *lex Calpurnia* і *lex Iulia de civitate latinis et sociis danda*) (Vell. Pat. 2.16.4; Cic. Balb. 21; Gell. NA. 4.4.3; ILS. 8888). Ці кроки кількісно збільшили римське військо [36, s. 47, 58–62, 66–82].

Війна формально закінчилася перемогою Риму, фактично – італіків. Вона була надзвичайно жорстокою та руйнівною для півострова [8, с. 211–214]. Її перебіг та наслідки були болісно сприйняті в римському суспільстві, називаючи війну радше, громадянською, а не Союзницькою (Flor. 2.3.18; App. BC. 1.34; Vell. Pat. 2.16.4). Загинула велика кількість жителів Італії, в першу чергу з числа колишніх союзників (Vell. Pat. 2.15.2). Боротьбу продовжували лише самніти та лукани до 82 р., примкнувши до табору маріанців, але й вони з часом інтегрувалися в політичну структуру Римської держави [9, с. 471; 38, с. 157–158]. Чисельне чоловіче населення залишилося без домівок та роботи, знаходячи себе лише у війську – поповнюючи ряди майбутніх клієнтських армій, стаючи *Sullani*, *Valeriani* та *Fimbriani* (див. нижче – прим. вт.), залишаючись байдужими до цінностей громадянина та поступово перетворюючись на військових професіоналів [33, р. 48]. Скарбниця була спустошена війною, про що свідчить продаж священного майна у 88 р. для ведення війни проти Мітрідата, на суму 9 000 фунтів золота (App. Mithr. 22) та інші надзвичайні міри (Oros. 5.26-27). Прибутки римських землевласників значно постраждали від військових дій, коли їхні володіння потрапили до рук ворогів. Сама держава, значною мірою, залежала від Кампанії як джерела провіанту для армії під час війни.

Римське громадянство поширилось майже на усю Італію (окрім *Gallia Cisalpina*) та означало повну перебудову республіки на основі муніципіїв [10, с. 230–231; 23, р. 149–150]. Та нам важлива інша складова наслідків цієї війни, а саме трансформація римської армії внаслідок надання *Civitas Romana* італікам. І хоча цей процес розтягнувся до середини I ст., вже по закінченню військових дій закони стосовно громадянства мали

значний вплив на легіонерів – колишніх *socii*. Адже останні не воювали за незалежність (хіба що, можливо, саміти на чолі з Понтієм Телезіном – прим. авт.), а за рівні громадянські права з римлянами (Bringmann, 2010: 230). З останнього випливає й відміна для них *tributum*, сплачувати який римські громадяни перестали ще в 167 р. [1, с. 122; 46, р. 226; 54, с. 310]. *Formula togatorum* також стає неактуальною, адже жителі союзницьких общин стали повноцінними римськими громадянами. Отримання римського громадянства ставало для італіків своєрідним захистом, «щитом» від беззаконня римських урядників [4, с. 242–243] з огляду на право на оскарження (*provocare ad populum*) [39, с. 61]. Воно гарантувало рівноправну участь в розподілі військової здобичі та процесі колонізації [1, с. 100–101; 10, с. 224–225]. Звичайно, що римляни все ще продовжували з погордою ставитися до своїх нових братів по зброї – вже в рядах легіонів (є свідчення про брутальне і жорстоке ставлення до італіків, принаймні до 70-х рр. I ст. – прим. авт.), та процес «зрівняння» вже був запущений [6, с. 266; 54, с. 310]. Чисельність громадян, вписаних у ценові списки зросла з 394 000 до 963 000, а отже вся Італія стала монолітним плацдармом для рекрутування вояків у ряди легіонів [10, с. 231; 14, р. 13; 33, р. 48; 37, с. 164–165]. Політико-правова межа, яка дотепер розділяла італіків та римлян на території Апеннін та була розмитою за межами півострова, починає вже зовсім зникати (Cic. Pro Balb. 8.21; Cic. Pro Arch. 4.7; App. BC. 1.49.53; Vell. Pat. 2.16.17; Aul. Gell. 4.4.3) [9, с. 470]. Таким чином, система союзницьких військ припинила своє існування після надання італікам прав римського громадянства в 90 і 89 рр. Починає зникати й дискримінація та утиски стосовно грошових та земельних роздач, нагород. Ними нагороджували союзників у два рази менше, ніж у римлян (Liv. 41.13.8, 42.4.3-5); навіть колоністи-латини отримували землі в три рази менше, ніж римські громадяни (Liv. 42.4.4). На нашу думку, надання *Civitas Romana* латинам та італікам через ряд законів (*lex Iulia de Civitate Latinis et Sociis Danda*, *lex Plautia Papiria de Civitate Sociis Danda*, *lex Roscia*) було незворотнім процесом, який розтягнувся на довгий час – від 90 р. до 49 р. і рано чи пізно мав би статися. Незважаючи на це, ним часто маніпулювали для досягнення власних цілей і воно відтягувалося через різні причини, в першу чергу, внаслідок традиційного консерватизму більшої частини римських політичних еліт. Надання громадянства стало компромісним рішенням задля

забезпечення миру та припинення кривавої, безглуздої війни. За нею настав період інтегрування нових громадян в римське політичне життя і, найважливіше, в свідомість квіритів.

Згадаємо ще одну форму набуття римського громадянства, а саме формулу *virtutis ergo* (Fest. 73) або *virtutis causa* (Cic. Pro Balbo. 16.37), що надавалося за відвагу на полі бою або за багаторічну вірну службу (Krawczuk, 1963: 5). Відомо, що вперше її застосував Гай Марій, надавши громадянство двом когортам камеринців-сабінян в 101 р., під час битви при Верцеллах (Cic. Pro Balbo. 20.46, 22.50; Plut. Mar. 28.2; Val. Max. 5.2.8). Також до цієї практики вдався Помпей Страбон, коли відповідно до *lege Iulia de civitate latinis et sociis danda* винагородив громадянством кінну турму (30 чоловік) іберійців (CIL. I². 709 = VI. 37045; ILS. 8888) [2 с. 69; 36, s. 5, 22–41, 45–46, 57]. Без сумніву, як і твердить сам дослідник цього явища, Александер Кравчук, ці міри по наданню *Civitas Romana* були прийняті, скоріш за все, з метою пропаганди, зважаючи на особливі обставини часу (війна з кимврами, Союзницька війна). Це був своєрідний спосіб вираження нових відносин з італіками та жителями республіки, які продемонстрували свою особливу звитягу і довели вірність Риму. Пасажі Цицерона у творі «Промова на захист Луція Корнелія Бальба» свідчать про часті випадки дарування воєначальниками римського громадянства ще від кінця II ст. (Cic. Pro Balb. 2.6, 3.7, 8.19, 8.21, 10.25–27, 13.31, 14.32, 18.43, 20.47, 21.48, 22.50–51) [36, s. 10–12]. Та це не було автоматичним привілеєм полководця. Кожен командував повинен був отримати таку правомочність спеціальним законом [36, s. 151–152, 167–168].

Звертаючись до такої проблеми, як вербунок до легіонів, професор Ноттінгемського університету Джон Річ зазначає, що в I ст. мобілізація до війська здійснювався не в усіх, а лише в деяких регіонах Італії. Вербувальники (*conquistores*), відправлялися у провінцію й там набирали призовників згідно *tabulae ioniorum*. Та, як ми вже зазначали, від цієї практики могли відійти в силу різних обставин, в першу чергу, внаслідок виснажливих для держави воєн 80-х рр. I ст. (App. BC. 1.86; Plut. Crass. 6) [1, с. 101, 142; 7, с. 157–158; 43, р. 328, 330]. Причому, традиційна система вербунку (*dilectus*), на той час залишалася основною для поповнення війська [16, р. 126–127, 144–145].

Завдяки античним авторам, нам відомі й інші методи вербунку легіонерів. Наприклад, Аппіан пише про вербунок «...діючи дружнім обходжен-

ням, страхом, грошима та обіцянками» (App. BC. 1.86) та Плутархом «...одних одразу заманювали грошима, других обіцянками, третіх лестощами та вмовляннями» (Plut. Sull. 28) [1, с. 142]. Могли застосовувати й інші – як, наприклад, залякування, – та це ілюструє загальну картину, так би мовити, «боротьби за військову силу». Хоча й наведені вище способи більше стосуються переманювання вояків з ворожого табору сулланськими легіонерами, аніж повноцінним набором, бачимо, що воєначальники не гребували нічим задля поповнення рядів свого війська.

Тривалим залишається дискурс навколо добровільності проходження служби та обов'язкового набору в першій половині I ст. У монографії вже згаданого французького спеціаліста по республіканському війську Франсуа Кадю детально розглянуто дану проблему. У ній вчений відстоює тезу про традиційний набір (*dilectus*) протягом всього I ст. військовозобов'язаних *adsidui*, які були здатні забезпечити себе необхідним військовим спорядженням [16, р. 295]. Дослідник підкреслює, що легіони Пізньої республіки склалися з молодих новобранців – *iuniores* (*tirones*) та досвідчених ветеранів-добровольців – *euocates* [16, р. 148–150]. Автор доводить, що через невелику кількість джерельних даних важко кількісно оцінити зростання чисельності незаможних (*proletarii*) у війську. Тобто, джерела, на його думку, недостатньо ілюструють організаційні питання стосовно функціонування армії. Знаємо, що пролетаріїв мобілізували лише при надзвичайних ситуаціях – мається на увазі набір *milites tumultuarii* (*subitarii*). Ф. Кадю виключає можливість відмови від набору за переписом згідно *tabulae ioniorum* (див. вище), адже це не засвідчено античними авторами, а отже, є лише припущенням, здогадкою [16, р. 296–298]. Також надто мало збереглося надписів з поховальних стел воїнів того часу, а отже важко судити про їхнє соціальне становище та достаток [16, р. 307–308]. Часто дослідники, – як доводить французький вчений, – були схильні ототожнювати добровольців у війську (*uolones*) з «потенційними професіоналами», хоча й існували інші способи набору – наприклад, процедура *euocatio*, згідно якої консул запрошував на службу вояка, який вже завершив свою службу і отримав почесну відставку [16, р. 251]. До речі, історик вважає помилковим тлумачення сучасними вченими пасажу Діона Кассія про *euocatio* (Dio Cass. 45.12.3) і вважає його анахронізмом [16, р. 250–251]. Ф. Кадю робить висновок, що протягом першого століття, особливо після Союз-

ницької війни, легіонерська служба продовжувала бути визначальною для ідентичності вояків як римських громадян [16, р. 409–418].

По різному вчені трактують проблему професійності римської армії [7, с. 158–159]. Наприклад, Лукас де Блої стверджує, що професіоналізм римських армій пізньої республіки ніколи не був професіоналізмом найманців, а був професіоналізмом добровольців (*volones*), які часто поступали на військову службу. Ці вояки брали участь в багатьох походах, а отже їхній професіоналізм був професіоналізмом щорічної військової практики та рутини. Римська республіка не мала професійних армій у сучасному розумінні, а розпоряджалася військами, кістяк яких (маються на увазі легіони – прим. авт.) складався з власних громадян. Деякі з них, через тривалу військову службу за межами Італії, перетворилися на згуртовані гомогенні групи, що перебували під значним впливом своїх командирів [11, р. 30; 53, р. 28].

Річард Едвін Сміт зробив припущення, що в I ст. існувало два типи військ – «постійні» у провінціях, сформовані, переважно, для несення гарнізонної служби та «надзвичайні» – для протидії конкретним загрозам. Останні перебували під командуванням Марія, Сулли, Помпея та інших значних воєначальників того часу [50, р. 11 off.].

Переходячи до розгляду сулланської реформи, насамперед звернемо увагу на її передумови. У надзвичайних випадках передбачалася можливість або поєднання декількох невійськових посад, або продовження військових повноважень (*prorogare*). Нерідко траплялося, що головування в обидвох категоріях судів у столиці ввірялося одному претору, а ті столичні справи, які підлягали віданню консулів, доручалися міському претору. Зате, за зрозумілими причинами, намагалися по можливості не допускати об'єднання декількох військових командувань (посад) в одних руках. В цьому контексті дотримувалися правила, що у військовій владі (*imperium*) не може бути перерви; тому, коли завершувався встановлений законом термін, вона все ж таки юридично не припинялася, поки не прибував наступник і не приймав командування. Іншими словами, консул або претор – командуючі військом (Aul. Gell. 10.15.4), мали право і були зобов'язані продовжувати виконувати свої обов'язки й після закінчення терміну їх повноважень, якщо не з'явився наступник (див. нижче). Вплив сенату на цей розподіл службових обов'язків полягав у наступному: в силу закону, від сенату залежало – залишити в силі існуючі правила, за якими шість преторів (Сулла збіль-

шив їх до восьми – прим. авт.) розподіляли між собою 6 (чи 8) спеціальних відомств за жеребком, а на консулів накладалися несудові справи на континенті, або ж виправляти те чи інше відхилення від цього правила. Так, наприклад, сенат міг доручити консулу яке-небудь особливо важливе, в певний момент, військове командування у віддаленій провінції або ж включити його в коло розподілених обов'язків виконання екстраординарних військових чи судових доручень. Це могло бути командування флотом (як, наприклад, у випадку з Помпеєм – див. нижче – прим. авт.), або ведення важливого кримінального слідства. При цьому сенат міг дозволити об'єднання в одних руках декількох функцій та продовження терміну повноважень (див. вище). Але в таких випадках сенат мав право лише розмежувати функції консулів або преторів, але не вказувати, яка особа повинна виконувати те чи інше повноваження. Його надання, переважно, проходило шляхом погодження між відповідними посадовими особами або методом згаданого вище жеребкування [4, с. 386–387]. Також, у провінціях, кількість яких збільшувалася, виникала нагальна потреба робити ротацію для нормального функціонування там військ. Виходячи з цього, було впроваджено нововведення – арміями у провінціях перестали командувати обрані консули, яким надавалися магістратські повноваження на один рік. Натомість, туди почали призначатися проконсули.

Суть військової реформи Корнелія Сулли полягала в тому, що вища військова влада (*imperium maius*) (Aul. Gell. 13.15.10) відокремлювалася від громадянської (*potestas*) [8, с. 232]. Формально, військом розпоряджалися коміції, які вручали *imperium* виборним магістратам, але фактично даний інститут завдяки Суллі опинився в руках сенату [7, с. 159].

Робін Сігер вважає малоімовірними ініціативи Сулли щодо видання закону про те, що консули чи претори повинні були залишатися у столиці до закінчення терміну своїх повноважень на посадах. Хибним, – стверджує британський історик, – є й припущення, згідно якого збільшення чисельності преторів з шести до восьми призначалося для того, щоб усіх намісників провінцій можна було змінити наприкінці кожного року. Обґрунтована необхідність, – військова чи адміністративна, – виникала доволі часто, але навіть й без такої необхідності діючі намісники нерідко залишалися у своїх провінціях два й більше років. В будь-якому випадку, така система могла би працювати лише тоді, коли б закон

зобов'язував кожного магістрата після закінчення терміну займання цивільної посади очолити провінцію. Але в дійсності такого зобов'язання не було і ніхто магістратів до цього не примушовав. Насправді, Сулла обмежив діапазон дій, які намісник вправі був зробити без дозволу сенату та народу. Намісник не мав права покидати провінцію за власною ініціативою, виводити військо за її межі, вести війну та був зобов'язаний покинути провінцію протягом тридцяти днів (див. вище) після прибуття наступника [49, р. 201]. Вже в 52 р. був прийнятий закон, який вимагав п'ятирічної перерви між магістратурою в Римі та службою у провінції [33, р. 56]. Такі важливі кроки ніби й відмежовували виборну державну посаду від військової, але коли на політичну сцену виходив честолюбний полководець зі значними військовими силами, його мало стримував страх перед судом чи інше покарання. Навпаки, така перспектива його ще більше могла підштовхувати до відкритого виступу проти влади [49, р. 202]. А це й можна було неодноразово спостерігати вже після смерті Сулли.

Як слушно зауважили британські дослідники, тривалі командування, надані народними зборами чи сенатом чи перебування у віддалених провінціях, сприяли незалежним від уряду в Римі діям полководців. Згадаймо, наприклад, закон Манілія (див. нижче), згідно якого Помпей мав право оголошувати війну і підписувати мир без участі центральної влади. Небажання консультуватися з сенатом штовхало полководців до пошуку легких шляхів добивання власних цілей у внутрішньополітичній сфері, – часто шкідливих для держави, проте на думку самих воєначальників, легітимних та правильних [20, р. 771]. Аргіра Ігнатенко зазначає, що часта зміна командувачів під час воєн відкидалася самою логікою обставин, а консули, відправлені на театри військових дій, вже після закінчення року повноважень, перетворювалися в проконсулів. Наприклад, в ході військових кампаній першої половини I ст., – а майже усі вони були затяжними, – військо від вищих магістратів переходило під командування промагістратів, а консули які щороку змінювалися, залишалися в результаті, так би мовити, «не при справах» [1, с. 179].

Повертаючись до становища армії Середньої та Пізньої республіки, звернемося до тези Лоуренса Кеппі, який пише, що сприймати її лише як ополчення громадян буде несправедливо. Це означає применшувати її бойовий потенціал, невірно трактувати роль командування, військових ліде-

рів. Археологічні розкопки, проведені на території військових таборів довели нам, що з такою ретельністю побудови укріплень не справились би прості ополченці, міліційне військо [33, р. 30, 51, 53]. Можливо, воно й не було ще повністю професійним, але засади професійності в ньому були вже міцно вкорінені. Ознаки професійності, як пише Л. Кеппі, римляни здобули вже давно – з часу Другої Пунічної війни та бойових дій в Іспанії в II ст. [33, р. 38]. А. Ігнатенко доводить, що професійність римського війська закріпилася саме за Сулли і в результаті його політики вона отримала подальший розвиток. Дослідниця наводить апіанівську характеристику султанського війська, як «відданого», «добре вишколеного», «слухняного та енергійного». З цього випливає, що легіони диктатора мали деякі ознаки професійного війська, у якому відданість авторитетному полководцю змінила відданість державі [1, с. 183]. Нам важко з цим погодитися, адже до цього доклався не лише Сулла, а ознаки професійності з'явилися ще наприкінці III ст., про що говорить й сама А. Ігнатенко, а отже суперечить сама собі [1, с. 181]. Також невірним, на нашу думку, є її трактування військової присяги (*sacramentum militare*) не державі в особі консула, а полководцю. Вона надто драматизує це явище, відсилаючись до 83 р. – часу відправки легіонерів до Італії [1, с. 180–181]. Насправді, це був епізодичний момент, який не повторювався до приходу до влади Октавіана, а легіонери тоді оголосили Суллу імператором, що неодноразово траплялося в римській історії (Plut. Sull. 21).

Вчені все ще не можуть дійти згоди щодо системи нумерації легіонів в першій половині I ст.; мало зрозумілою залишається її послідовність. Безсумнівно, кожен легіон отримував своє число, відповідно до послідовності їхнього творення в тому чи іншому році. Можливо, нумерація змінювалася щороку, адже комплектування військ коригувалося відповідно до поточних потреб – держави чи воєначальника. Відомо, що цифри з I по IV були зарезервовані для консульських армій, якщо їм довелося б набирати легіони [33, р. 56]. П. Брант припускає, що в провінціях було шість легіонів під номерами V–X. Ті кулі до пращ, що були знайдені в Аскулумі із зазначеними номерів показують, що легіони з нумерацією IV, IX, XI і XV брали участь в облозі цього міста в 90–89 роках [14, р. 376 off.]. На жаль, в нас немає точної інформації по присвоєнню номерів, адже надто мало епіграфіки з цієї проблеми та інформації в античній історіографії.

Дослідник республіканського війська Майкл Сейдж стверджує, що з вливанням італіків в ряди легіонів, ті одразу ж ставали важкоозброєними легіонерами, а вже допоміжні легкоозброєні частини стали виключно комплектуватися з числа неіталійських народів. У подальшому, в ході постійних воєн та частого використання у військових діях підкорених племен, легіонна піхота залишається виключно римською та італійською за своїм національним складом. Іноземці служили лише як легкоозброєні та кіннотники. Ця монополія на важку піхоту мала практичне підґрунтя. Римські еліти вбачали у службі в легіонах (тут, командування саме громадянами – sic!) можливості для подальшої кар'єри – вже на політичному поприщі. Інша можлива причина – психологічна, згідно якої лише Рим та його громадяни мали право на військову перемогу. Окрім вищезазначеного, римляни та італійці протягом сотень років виробили свою тактичну систему – способи шиккування, відповідно до потреб ведення бою, володіння відповідною зброєю тощо. Цього не знали і не могли повторити народи за межами півострова. Використання неіталійських народів як важкоозброєних піхотинців вимагало тривалої підготовки, значних фінансових затрат на переозброєння та обладунки у великих масштабах, а це було неможливим в умовах безперервних воєн I ст. [46, р. 231]. Існує й інший погляд на проблему легкоозброєних велітів. Не усі вчені погоджуються на те, що *velites* зникають з рядів легіону. Триває дискусія щодо існування легкоозброєних вояків в рядах легіонів протягом усього I ст. Так, наприклад, Пауль Ердкамп, опираючись, скоріш за все на тези Лоуренса Кеппі, доводить, що внаслідок вливання союзників в ряди легіонів, зникають *velites* й *alae sociorum*, яких замінюють негромадяни з підкорених країв – Іспанії, Галлії, Балеарів, Нумідії та Криту [17, р. 88; 22, р. 292; 33, р. 48]. Протилежними до тверджень П. Ердкампа, Л. Кеппі та М. Сейджа, є аргументи Ф. Готьє, який у своїй нещодавній праці, уважно вивчаючи джерела, спробував довести, що легка піхота з римських громадян витримала випробування часом (Югуртинська, Союзницька та громадянські війни) і продовжувала існувати аж до військової реформи Августа. Вона могла відрізнитися від велітів з класичного опису Полібія (Polyb. 6.21-22), можливо, навіть, була реорганізована в деякий спосіб, але не була розпущена в результаті певних реформ [24].

Стосовно легіонної кінноти, то вона завжди була елітарним підрозділом з молодих замож-

них громадян, підтримкою вищого та середнього офіцера. Після Союзницької війни відкрився доступ до лав громадянської кінноти і для італіків, а це не могло подобатися сенаторам, які бажали нейтралізувати певні владні повноваження нових громадян будь якими можливими способами [40, р. 110]. Звідси випливає й боротьба за обмеження зарахування італіків до восьми триб, а не тридцяти п'яти, і тривале стійке упередження до *homines novi* у політиці (App. BC. 1.53; Flor. 2.20.2). Було б дивним, якщо римський нобілітет не хотів обмежити політичну владу італійців, надаючи їм доступ до такого важливого джерела престижу та потенційної політичної влади як громадянська кавалерія (*equites Romani*). Можна зробити висновок, що все ж певна невелика кількість громадян проходила службу в легіонній кавалерії. Частина з них служила задля кар'єри, як середній та вищий офіцерський склад. Проте основну масу кавалеристів вже склали вихідці з Іспанії, Галлії та Африки. Хоча, навіть, і ці допоміжні підрозділи очолювали декуріони з римським громадянством [6, с. 270–272].

Важливим елементом функціонування римської військової машини завжди залишалася муштра і тренування. Останнім не гребували й командуючі та воєначальники пізньої республіки. Наприклад, військовий історик Веґецій, цитуючи Саллюстія, пише про Помпея, який перед походом в Іспанію проти Серторія, багато часу приділяв вправам і виучці власного війська. Та й сам полководець не гребував займатись зі своїми воїнами: «Зі спритними він змагався в стрибках, з швидкими – в біганні, із сильними – у боротьбі...» (Veget. 1.9).

У I ст. з'являються й приватні («клієнтські») армії. Причина їх появи криється у політичних амбіціях, честолюбстві, власному збагаченні полководців [30, с. 85–86]. Один з таких прикладів – набір війська Гнеєм Помпеєм у 83 році [7, с. 164].

Кар'єра Помпея розпочалася не традиційно по відношенню до римських правових інститутів, а всупереч правил *cursus honoum* (йому тоді виповнилося 23 роки *прим. авт*), адже отримав командування легіонами в такому молодому віці (Plut. Pomp. 6.3). Коли Сулла повернувся до Італії у 83 р. після укладення миру з Мітрідатом, Помпей приєднався до нього зі своїми легіонами. Перший легіон він набрав із своїх клієнтів в Ауксимі, що у Піценумі (App. BC. 1.80). Переважна більшість вояків у ньому була клієнтами його батька, Помпея Страбона (Caes. BA. 22; Vell. Pat. 2.29.1; Dio Cass. 30-35.107.1). Відомо, що в цей час у Піцені

знаходилися *conquistores* консула Гнея Папірія Карбона, які вербували вояків для маріанської армії по усій Італії (App. BC. 1.76; Plut. Pomp. 6). Проте їхня мобілізація в Піценумі не мала значного успіху [2, 77–78]. Це пояснюється організаторськими здібностями і кмітливостю Помпея, який зумів не лише повернути контроль над клієнтами свого батька, а й змобілізувати у своє військо піценів та захопити контроль над припасами та спорядженням, зібраними агентами Карбона [2, с. 80; 51, р. 26]. Всього, молодим воєначальником було набрано три легіони (App. BC. 1.80; Liv. Per. 85) [4, с. 353; 14, р. 442; 28, 38; 51, р. 26]. Військові, залучені цією особистою ініціативою, були озброєні та екіпіровані за власні кошти Помпея: «Ὅτῳ καταλείμας ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ τρία τάγματα τέλεια, καὶ τροφήν πορίσας καὶ σκευαγωγὰ καὶ ἀμάζας καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν παρασκευήν» (Plut. Pomp. 6.6). Дійсно, перш ніж долучитись до Сулли, він придбав припаси, транспортні засоби та інший необхідний реманент («καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν παρασκευήν») (Plut. Pomp. 6.6). Плутарх повідомляє, що він стягував війська «в доброму порядку» («κατὰ κόσμον»); це може означати, що він тримав збір *ex censu*, але це навряд чи було так. Більш детальний погляд на текст, як твердить Ф. Готье, говорить про те, що «κατὰ κόσμον» більше стосується призначення офіцерів, а не набіру солдатів (Plut. Pomp. 6.3) [25, р. 134]. На думку Плутарха, Помпей був начебто мотивований зібрати військо бажанням не сприйматися як жебрак, який просить про допомогу. Він не хотів виглядати так, нібито шукає прихистку на боці Сулли, а скоріше хотів постати перед ним як такий, хто робить послугу Суллі (Plut. Pomp. 8.1) [25, р. 134]. Його поведінку можна прив'язати до висловлювань Красса щодо важливості утримування армії власним коштом – якщо є бажання бути зарахованим до числа найвидатніших громадян. Помпей діяв аналогічно настановам Красса, коли дізнався, хто стікається до табору Сулли: «Ὅρῶν δὲ τοὺς ἐπιφανεστάτους καὶ βελτίστους τῶν πολιτῶν ἀπολείποντας τὰ οἰκεῖα καὶ πανταχόθεν εἰς τὸ Σύλλα στρατόπεδον ὥσπερ εἰς λιμένα καταθέοντες, αὐτὸς οὐκ ἠξίωσεν ἀποδρᾶς οὐδὲ ἀσύμβολος οὐδὲ χηρῶν βοήθειας, ἀλλὰ ὑπάρξας τινος χάριτος ἐνδόξως καὶ μετὰ δυνάμεως ἔλθεῖν πρὸς αὐτόν» (Plut. Pomp. 6.1). Крім того, коли Сулла поспішив на допомогу молодому полководцю, який мав стикнутися з ворожими військами, Помпей наказав своїм офіцерам озброїти (*ἐξοπλίσειν*) і вишикувати своє військо (Diod. 38.9). Він сподівався, що таким чином справить тільки найкраще враження на Луція Корнелія і в цьому не

помилився – Сулла присвоїв Помпею звання імператора (App. BC. 1.76; Plut. Pomp. 8.2; Val. Max. 5.2.9). У 82 р. Помпей перед походом на Сицилію отримує надзвичайні повноваження – *imperium pro praetore*, не займаючи перед цим ні одної магістратури в Римі. На Сицилії вже солдати вшановують його титулом *imperator* (Plut. Pomp. 12.3). Після успішного походу, молодий полководець добивається від Сулли триумфу і отримує титулатуру *Magnus*. Її, згідно Плутарха, Помпею надали легіонери ще на Сицилії (Plut. Pomp. 13) [49, р. 197; 51, р. 45–46]. Безпрецедентно, адже він усього цього досягнув у віці до 28 років. В 77 р. Помпей відбуває до Іспанії у статусі «*non pro consule, sed pro consulibus*», тобто з повноваженнями не одного проконсула, а двох консулів (замість обраних на цей рік консулів – Гая Скрибонія Куріона та Децима Брута, які не бажали вплутуватися у війну проти Квінта Серторія – прим. вт.) (Sall. Hist. 2.98.4) [48, р. 210]. Помпей тоді, протягом сорока днів, зумів зібрати військо з 30 000 чоловік – а це 5-6 легіонів та 1 000 кавалеристів (Oros. 5.23.9). Росс Кован припускає, що таку кількість вояків Помпей зумів зібрати завдяки своїй численній клієнтелі [18, р. 22]. В 67 р. надзвичайні повноваження були йому надані вже через коміції для боротьби з піратами. Згідно закону народного трибуна Авла Габінія (Dio Cass. 36. 23–24), Помпей, вже як проконсул, був наділений імперіумом, який поширювався на усе Середземне море, острови і прибережну смугу (*lex de uno imperatore contra praedones instituendo, lex de piratis persequendi*). Наступного року, вже згідно *lex Manilia* (Vell. Pat. 2.33), у своє розпорядження полководець отримав п'ятнадцять легатів та двох квесторів (пізніше їх чисельність збільшилася до двадцяти, а то й до двадцяти п'яти – App. Mithr. 94 – прим. авт.), кожен з яких мав преторський імперіум. Це дозволяло легатам діяти самостійно в районах, віддалених від проконсула, але під його началом (App. Mithr. 94; Cass. Dio. 36.7.1-2; Plut. Pomp. 25.3-6) [34, с. 91; 41, с. 81; 51, 78–80]. Також Помпей отримав право набрати 120000 війська і флот з 500 кораблів, розпоряджатися державною казною (144 млн. сестерціїв), доходами провінцій і засобами клієнтських держав [1, с. 172].

Повертаючись до практики фінансування армії з власних доходів чи самостійного набору, без дозволу на це органів влади, то можна з впевненістю стверджувати, що це була незаконним. У джерелах ми не знаходимо свідчень про подібні набори легіонів у попередні часи. Використання приватних грошей для фінансування армій сенат

не міг схвалювати лише тому, що це полегшувало фінансування воєн і унезалежнювало назначуваних командувачів легіонів. Стосовно появи цього явища після Союзницької війни, то це можна пояснити певною, можливою домовленістю з вищими державними органами, адже казна була значно спустошена і така практика могла б полегшити навантаження на неї. Лише згодом, з розвоєм протистоянь періоду громадянських воєн, заможні полководці могли проводити це без відома сенату, що сприяло поступовому руйнуванню традиційного *dilectus ex classibus*, згідно якого кожен громадянин служив за власні кошти відповідно до свого достатку. Це змінило саму суть військової служби та ведення воєн в цілому і сенат стає відігравати все меншу роль у контролі над цими процесами [25, р. 136–137].

Стосовно мобілізаційних ініціатив Помпея, основу війська якого склали клієнти Гнея Помпея Страбона, то він пішов слідами свого батька. Ще Рональд Сайм писав, що Страбон: «...використовував свої впливи та військо задля приватних цілей» [52, s. 28], а «...провінції і армія були джерелом клієнтів та взаємних зобов'язань, необхідних у політиці» [52, s. 32]. Розпочавши вербунок у рідному Піценумі, Помпей Страбон не лише залучав до війська громадян зі своїх маєтків, а й жителів Транспаданської Галлії (*Gallia Transpadana*). Саме він провів *lex Pompeia de Transpadanis* (Plin. NH. 3.138; Asc. 2-3), за яким було даровано латинське громадянство тим, хто мешкав по іншу сторону Паду [51, р. 14]. Відомі й зв'язки Помпея Страбона з провінційною іспанською клієнтелою, яка веде свій початок ще від його батька, Квінта Помпея, який воював в Іспанії. Та все таки першим, хто зумів набрати приватну армію, був Мінацій Магій (*Minatus Magius Aeculanensis*) – прапрадід Веллея Патеркула, який в часи Союзницької війни організував набір легіону з вірних Риму гірпінів (Vell. Pat. 2.16.1-3), що походили від самнітів [32, р. 31]. Таким чином, ми стверджуємо, що Страбон був не першим, а одним з перших (поряд із Суллою – прим. авт.), хто створив так звану «клієнтську» армію, яка складалася з шести легіонів [14, р. 440]. В подальшому, саме такі війська демонстрували чи не найбільшу боєдатність та стійкість.

Згадаймо, що окрім Помпея, для Сулли власним коштом сформували невелике військо Красс (Plut. Crass. 6.1) та Метелл (App. BC. 1.80; Cass. Dio. 30-35.102.7) [10, s. 242-243; 19, s. 158; 51, s. 192 note 27]. З джерел нам відомі й чисельні загони народного трибуна Публія Сульпіція (App.

BC. 1.55-56; Ascon. 25 C; Plut. Mar. 35.2; Plut. Sull. 8.2) [4, с. 278; 49, р. 168]. Відмітимо, що не усі дослідники підтримують тезу про існування «клієнтських» армій, вважаючи помилкою приписувати таким військам лояльність лише до своїх командирів, а не до республіки та її цінностей [45, р. 632]. А. Ківні, наприклад, доводить, що у подібних арміях 80-х років I ст. клієнти командувачів (Помпей, Красс, Метелл Пій) становили лише деякий відсоток і це ніяк не означає, що вони складали більшість живої сили набраних легіонів [32, s. 31]. Британський дослідник зазначає, що «клієнтські» армії – виключення з правил: їх набирали у випадку крайньої небезпеки для держави [32, s. 33]. Про клієнтелу, як важливу складову відносин між полководцем та його військом, згадував ще Рональд Сайм [52, s. 15]. Не підтримували його висновків, за словами А. Ківні, вже сучасні історики і сам вчений [32, s. 30–31]. Адже солдат не обов'язково мав бути клієнтом, щоб впевнено отримати заслужену ним здобич. Відмовити йому в цьому могло бути великою помилкою і мати негативні наслідки як, наприклад, випадок із Лукуллом [27, s. 138–139; 32, s. 31]. Ф. Готье говорить про своєрідну конкуренцію між тогочасними воєначальниками, які демонстрували у такий спосіб свої фінансові можливості, набираючи та екіпіруючи війська за власний кошт. Разом з тим, вони при цьому ігнорували майновий ценз, сприяючи поступовому занепаду традиційного *dilectus ex classibus*, відповідно якого кожен громадянин служив відповідно до свого статку [25, р. 136].

Окремо слід виділити вербунок, який проводив Луцій Катіліна, досвідчений і вмільний військовий (Cic. Cael. 4.12), в 63 р. Щоб створити свою армію, він скористався борговою проблемою мешканців Італії, навіть султанських ветеранів. Як зазначає М. Сейдж, не потрібно особливо виділяти останніх, адже у сільській місцевості проживала велика кількість колишніх вояків, і не лише тих, хто служив під знаменами Сулли (*Sage, 2010:245*). Всього, ним було набрано приблизно 7 000 чоловік, хоч на початку він зібрав лише 2 000 своїх прихильників (Sall. Cat. 56.1-2) [32, s. 32, 101–102]. Як стверджує П. Брант, методи організації легіонів Катіліною в 63 р. могли бути типовою практикою набору того часу [14, р. 688]. Саллюстій повідомляє, що спочатку Катіліна формував когорти у відповідності до чисельності наявних воїнів, а вже по мірі поповнення своєї армії прихильниками та добровольцями (*uolones*), рівномірно розподіляв їх по підрозділах (Sall. Cat. 56.2). Зважаючи на те, що легіон того часу складався з 5 000 – 6 000 чоловік,

а Саллюстій говорить про набрані два легіони, які були недоукомплектованими, – когорти в них мали таку ж чисельність, як і центурії – близько 100 чоловік [3, с. 155–156; 18, р. 16]. Без сумніву, Катіліна просто використовував їх усіх задля своїх інтересів. Важливим було й те, що вони знайшли такого лідера, за допомогою якого могли б збагатитися (Sall. Cat. 21.1-2). Звичайно, це був незаконний спосіб рекрутування, адже він не мав на це ніяких повноважень, привласнивши собі повноваження консула (contra – Covan) [18, р. 15–16]. Та ще більш протиправною була основна мета цього політичного діяча – змова проти держави (Cass. Dio. 37.30.2). М. Фаща підкреслює, що *uolones* Катіліни, як і деякі ветерани Сулли стали зручним знаряддям в руках амбітних політиків [28, с. 39].

Феноменом того часу є бойовий шлях двох фімбрійських легіонів (*fimbrii*), які акумулювали в собі практично усі найпомітніші ознаки стану римської армії того часу та всього, що відбувалося навколо неї. Це часта зміна командувачів, заколоти, тривала участь у бойових діях (усі три Мітрідатові війни), довгий період перебування на службі – з 86 по 66 роки [11, р. 172; 14, р. 219–220; 22, р. 292; 27, с. 111–112; 32, р. 64; 46, р. 241; 50, р. 14 ff.]. Фімбрійські легіони могли проіснувати до 67 р., а після цього, чисельністю декілька сотень, продовжували служити в арміях Лукулла та Помпея. Загартовані в боях, згуртовані особливим корпоративним духом (*esprit de corps*), який став новим явищем для тогочасного римського війська, *valerii* ставали цінним поповненням для легіонів. Їх стали розпізнавати не лише за іменами їхніх командирів – *Sullani*, *Fimbriani*, *Valeriani* (Plut. Lucul. 7.2; Sall. Cat. 11.4, 16.4, 37.6; App. BC. 2.2; Cass Dio. 36.16, 36.46) чи *miles Caesaris*, *miles Pompei* (Caes. BC. 2.32.14; Caes. BC.17.1), а за номерами легіонів, їхніми символами та бойовою славою, яку ті здобули на полях битв [11, р. 14; 12, р. 167].

Обережно до трактувань фімбрійців підходить Ф. Кадю. Він доводить, що немає жодних підстав вважати їх прикладом еволюції до тривалої добровільності («volontariat de longue *durées*») [16, р. 242]. Історик пише, що змальовували їх, переважно, як вихідців з низів римського суспільства і «напівпрофесійних авантюристів» («*aveturiers semi-professionnels*») [16, р. 243]. При детальному вивченні джерел, – як зазначає Ф. Кадю, – згадки про вербування добровольців видаються надто непереконливими [16, р. 242–243]. Та й інформація про згаданих *fimbrii*, зосереджена переважно навколо

їхнього конфлікту з Лукуллом через демобілізацію [16, р. 369]. Дослідник зауважує, що погана репутація фімбрійських легіонів ґрунтується виключно на античній традиції, яка, насамперед, була пов'язана з осудом їхніх військових командирів [16, р. 334]. Лише Аппіан писав про валеріанів, як достатньо забезпечених вояків, за винятком лише небагатьох, які були дуже бідними (App. Mithr. 90) [16, р. 369; 50, р. 37]. А це вже спростовує тезу про масовий вербунок до війська після Союзницької війни вихідців з найбідніших верств населення, навіть пролетаріїв. На жаль, надто мало подібної інформації в джерелах, як б спростувала усталену тезу про пролетаризацію римського війська в I ст. [16, р. 369]. Також, А. Ківні вважає, що якщо тривале перебування фімбрійців на Сході виявилось би настільки ненормальною практикою, то це б сколихнуло громадськість у Римі. Він пише, що репутація валеріанів як недисциплінованих вояків була перебільшеною [16, р. 243 note 570, 370; 31, с. 131, 138, 262 note 56].

Велика кількість вояків, які відслужили свій термін у війську, згідно сулланського *lex Cornelia de agraria et colonaria*, розселялися по деяких регіонах Італії. *Coloniae militares (coloniae veteranorum)* створювалися у Кампанії, Умбрії та Лаціумі [5, с. 158–161; 35, с. 58–60, 87; 49, 203–204]. Це була турбота чи необхідність? На наш погляд – і одне, і друге. Землевлаштуванням ветеранів, як нагородою за службу, займалася римська влада й до Сулли – за Сципіона Африканського та Марія (Liv. 31.4.1-3, 31.49.5, 33.2.1, 35.40, 34.53, 37.57, 40.34, 43.17; Vell. Pat. 1.15; Cic. De off. 2.21.73) [1, с. 124–125]. Землі були роздані ветеранам двадцяти трьох (App. BC. 1.100) або навіть сорока семи (Liv. Epit. 89) сулланських легіонів. М. Сейдж дослідив, що кількість демобілізованих солдатів Сулли є значно меншою від тієї цифри, яку подає Аппіан, – а це 120 000 легіонерів (App. BC. 1.104). Більшість з них пройшла довгий військовий шлях від Союзницької війни до громадянської і, найімовірніше, кількість цих вояків не перевищувала 80 000 [47, р. 244]. Вчені підраховали, що між 82 і 25 роками близько 250 000 ветеранів отримали землю в Італії – і це без врахування роздач у провінціях [16, р. 349]. Так чином, роль *sullani possessores* можна вбачати не лише у військовому аспекті, а й у аграрному та соціально-політичному, коли осілі на землі колоністи ставали значною опорою для влади того чи іншого диктатора [4, с. 377–378; 35, с. 80–85].

Трішки відійдемо від нашої проблеми й порівняємо діяльність двох визначних полководців

того часу – Гая Марія та Сулли. Протистояння між ними було однією з першопричин першої (88-87 роки) та другої (83-81 роки) громадянських воєн і роль та вплив яких на тогочасну римську армію був величезним. На відміну від Сулли, Марій не наважувався діяти настільки радикально по відношенню до республіканських інститутів. Також арпінат не зміг так скористався військом як політичним інститутом (а, можливо, й не встиг – прим. авт.), як це зробив Сулла. Марій ніколи не переступав меж традиційної політичної культури та не порушував одвічні республіканські устої. Сулла був більше одержимий владою і зробив багато для одноосібного правління. І хоча не можна відкидати однакової відповідальності обох діячів за громадянську війну, саме Луцій Корнелій зі своїми легіонами першим знехтував заборону, перетнувши межі *Pomerium* (Aul. Gell. 10.15.4). Квінт Цецилій Метелл у 107 р., наприклад, був змушений передати командування через Руфа Марію і, хоча з образою, але покинув Африку без війська. Подібне, також за участі Марія, сталося у 88 р., і в Римі очікували, що Сулла зробить те ж саме, що й Метелл. Та цього не сталося, і таким чином розпочалася насильницька фаза протистояння періоду Пізньої республіки. Це сталося тому, що Сулла, замість того, щоб змиритися з відстороненням від командування військом і наданням можливого проконсульства Марію, залишив Рим. Він відправився до легіонів, якими командував на посаді легата в 90-89 рр. Сулла звернувся до цих військових, які тоді перебували в Кампанії, з пропозицією приєднатися до нього, стверджуючи, що сенат узурпований і що для відновлення порядку необхідно повернутися до Риму (App. 1.57). Більшість легіонерів пам'ятала Суллу з років Союзницької війни, і йому не склало особливих зусиль переконати їх у своїй правоті. Вони сподівалися на багату здобич в Азії й були лояльними до свого командира, адже він обіцяв їм у винагороду землю та трофеї у переможній війні проти Мітрідата (Plut., Sull. 8.8, 9; Val. Max. 9.7.1). І хоча багато офіцерів покинули військо, не бажаючи брати участь в цій авантурі (App. 1.57; Plut. Sull. 9.2), така практично одностайна підтримка Сулли була доказом того, що його армія була однією з перших «клієнтських» армій в римській історії. Це й відрізняло Марія від Сулли, адже останній фактично перший за багатовікову історію повів легіони на Рим (Plut. Sull. 9) [44, s. 135–144]. Важко погодитися з тим, що нібито самі вояки були ініціаторами захоплення силою Вічного міста (App. BC. I. 57; Plut. Mar. 35. 5) [44, s. 145–150]. Адже їх під-

бурював це зробити сам Сулла! Заради справедливості відмітимо, що Марій також здобув своє сьоме консульство силою у 86 р. без народних зборів (Liv. Per. 80), і як Луцій Корнелій (Oros. 5.21.1-10; Plut. Sul. 31; Val. Max. 9.2.1) не цурався терору (App. BC. 22; Plut. Mar. 43; Val. Max. 9.2.2). Та Сулла перевершив арпіната в жорстокості до своїх опонентів (18 вбитих від рук маріанців та близько 10 000 жертв султанських репресій – прим. авт.), зберігши лише видимість діяльності державних інститутів та ставши диктатором (App. BC. 1.95-96, 1.98-100). Обидва були відповідальними за хаос у Римі, який в кінцевому підсумку призвів до падіння республіки (Plut. Sul. 7). Та, принаймні, Марій не був таким радикальним стосовно змін традиційних норм правління – згадаймо так звану «сулланську конституцію» (Plut. Romp. 22.3) яка, щоправда, через деякий час була відмінена [4, с. 370–411]. Марій надмірно не тяжів до єдиновладдя, хоча й був марнославним, честолюбним, егоїстичним та жадібним до слави (Liv. Per. 80; Plut. Sul. 7; Sall. Jug. 63.2, 63.6). На нашу думку, відповідальність за громадянські війни лежить на обох діячах, адже без прагнень Марія за будь яку ціну отримати консульську владу, його демагогії, була велика ймовірність того, Сулла не пішов би на Рим у 88 р. (див. вище). Щодо таланту військовика то, як вважає В. Сергєєв, Сулла на цьому поприщі затьмарив Марія, навіть в роки Кімврської та Союзницької воєн [8, с. 236]. На відміну від арпіната, Луцій Корнелій був обережнішим на полі бою, але водночас славився своїм фаталізмом, вміло орієнтувався у складних обставинах, мав кращі військово-організаторські здібності, аніж Марій. Стосовно політичного поприща, то Сулла був винесений на політичне поприще грою обставин – він був більше воїном, а не політиком. Про це свідчить добровільне складання диктаторських повноважень (*imperium summum*) в 79 р. (App. BC. 1.103-104; Plut. Sull. 34). Це також пояснюється його характером – відсутністю «систематичного честолюбства», прагненням до особистого спокою, енергійністю і одночасно байдужістю, легковажністю, зануреністю в самого себе [4, с. 412–413; 8, с. 236–237]. Та запам'ятався Сулла, в першу чергу, в ролі жорстокого диктатора і, як зауважує Плутарх, «тільки один раз поставлений над військом, десять років підряд не випускав з рук зброї, призначаючи себе то консулом, то проконсулом, то диктатором і завжди залишаючись тираном» (Plut. Sull. 39).

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що Союзницька війна вплинула на етнічний склад

легіонів. Їх ряди поповнили колишні союзники (*socii*) – італіки. Починає зростати роль допоміжних підрозділів з числа народів Галлії, Іберії, Нумідії, Криту та Балеарів. Також, тривалі військові дії вимагали частих додаткових наборів (*supplementum*), які проводили консульські вербувальники – *conquistores*. Римська армія того часу ще не було професійною, адже обов'язковий набір (*dilectus*) військовозобов'язаних (*adsidui*) залишався, а професійними вояками можна називати лише невеликий прошарок військових, які бачили себе лише на полі бою, а не за плугом чи з мотикою, обробляючи свої наділи. Стосовно реформаторських ініціатив Сулли, то він відмежував військові компетенції намісника провінції від адміністративних, передавши перші промагістратам (Сіс. Ad fam. 1.9.25, 3.6.3, 8.8.8). Консул і претор повинні були займа-

тися лише державними справами і підпорядковуватися сенату та народним зборам; проконсули і пропретори – лише армією. Консулам і преторам заборонялася будь-яка військова справа, проконсулам і пропреторам – політична діяльність на час наданих повноважень. Ми також бачимо, що з цього часу починає зростати роль командуючих арміями і зміцнюватися їх взаємозв'язок з простими вояками, нижчим та середнім офіцерським складом. Вже Октавіан Август фактично перевів військо на професійну основу, збільшивши термін проходження військової служби та розквартирувавши більшість легіонів у прикордонних провінціях (Dio Cass. 52.27). Та цьому передували ще довгі, виснажливі роки громадянських та завоєвницьких воєн, під час яких викувалася майбутня імператорська армія.

Список літератури:

1. Игнатенко А. В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики: Историко-правовое исследование. Свердловск : Сред.-Уральск. кн. изд-во, 1976. 208 с.
2. Коваль А. П. Військово-політична та суспільна діяльність Помпея Великого : дис. ... к-та іст. наук : 07.00.02. Київ, 2017. 271 с.
3. Лившиц Г. М. Социально-политическая борьба в Риме 60гг. I в. до н. э. и заговор Катилины. Минск : Изд-во Белгосуниверситета, 1960. 208 с.
4. Моммзен Т. История Рима. В 5 т. Т. 2. Кн. 4. От битвы при Пидне до смерти Суллы. М. : ООО «Издательство АСТ» ; Харьков «Фолио», 2001. 525 с.
5. Нечай Ф. Н. Рим и италики. Минск : М-во высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1963. 195 с.
6. Олійник М. А., Стрельбицька С. М. Зміни у тактиці та організації легіону на зламі II–I ст. до н. е. *Zaporizhzhia Historical Review*. Vol. 4(56). 2021. С. 261–274.
7. Олійник М. А., Пасічник М. С. Проблема професійності та реформи у війську Стародавнього Риму в 1-й пол. I ст. до н. е. *Військово-науковий вісник*. 2023. № 39. С. 154–170.
8. Сергеев В. С. Очерки по истории Древнего Рима. Часть I. Москва : ОГИЗ, 1938. 372 с.
9. Смирин В. М. Римская республика в III – I вв. до н. э. *История Европы. Т. I. Древняя Европа*. М. : Наука, 1988. С. 446–492.
10. Bringmann, K. *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010. 332 s.
11. Blois de L. *Army and Society in the Late Roman Republic: Professionalism and the Role of the Military Middle Cadre*. Kaiser, Heer und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2000. P. 11–32.
12. Blois de L. *The Roman Army and Politics in the First Century Before Christ*. Amsterdam : J. C. Gieben Publisher, 1987. VI+112 p.
13. Brizzi G. *Storia di Roma. 1. Dalle origini ad Azio*. Bologna : Patron, 1997. 574 p.
14. Brunt P. A. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Oxford : Oxford University Press, 2001. XXI+762 p.
15. Cadiou F. A propos du service militaire dans l'armée romaine au IIe siècle av. J.-C.: le cas de Spurius Ligustinus (Tite-Live, 42, 34). *Hommages à Carl Deroux, II. Prose et linguistique, Médecine (Collection Latomus, 267)*, 2002. P. 76–90.
16. Cadiou F. *L'Armée imaginaire. Les soldats prolétaires dans les légions romaines au dernier siècle de la République*. Mondes anciens, 5. Paris : Les Belles Lettres, 2018. 488 p.
17. Cagniard P. *The Late Republican Army (146-30 BC). A Companion to the Roman Army*. Ed. P. Erdkamp. Oxford: Blackwell, 2007. P. 80–95.
18. Cowan R. *Roman Legionary 109-58 BC: The Age of Marius, Sulla and Pompey the Great*. Oxford : Osprey Publishing, 2017. 64 p.
19. Crawford M. *Rzym w okresie republiki*. Warszawa : Prószyński i S-ka, 1992. 270 s.
20. Crook J. A., Lintott A., Rawson E. *Epilogue Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 769–776.

21. Dillon M. & Garland L. *The Ancient Romans: History and Society from the Early Republic to the Death of Augustus*. New York : Routledge, 2021. 818 p.
22. Erdkamp P. *Army and Society. A Companion to the Roman Republic*. Ed. N. Rosenstein & R. Morstein-Marx. Oxford : Blackwell, 2006, p. 278–296.
23. Gabba E. *Rome and Italy: the Social War. Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C.* Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 104–128.
24. Gauthier F. Did velites Really Disappear in the Late Roman Republic? *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Vol. 70. Issue 1, 2021. Pp 69–82.
25. Gauthier F. *Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. Department of History and Classical Studies. Montréal : McGill University, 2015. 263 p.
26. Gauthier F. The transformation of the Roman army in the last decades of the Republic. *Romans at War. Soldiers, Citizens, and Society in the Roman Republic*. Ed. Jeremy Armstrong & Michael P. Fronda. London : Routledge, 2020. P. 283–296.
27. Faszczka M. N. *Bunt w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88-30 przed Chr.)*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. zw. dr. hab. Adama Ziółkowskiego. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2014. 270 s.
28. Faszczka M. N. Gn. Pompejusz Wielki a żołnierze. Formy utrzymywania dyscypliny i budowania esprit de corps. *Wybitni Rzymianie czasów schyłku Republiki. Gnejusz Pompejusz Wielki (106-48 przed Chrystusem)*. Pod redakcją Norberta Rogosza. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018. S. 35–51.
29. Faszczka M. N. Jazda rzymska w okresie schyłku republiki. *Nowy Filomata*. 2010. XIV. Nr. 1. S. 27–33.
30. Faszczka M. R. “Reformy Mariusza” i ich prawdziwi autorzy. *Nowy Filomata*. 2010. № 1. P. 77–86.
31. Keawney A. *Lukullus*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1998. 298 s.
32. Keawney A. *The Army in the Roman Revolution*. New York : Routledge, 2007. 160 p.
33. Keppie L. *The Making of the Roman Army: from Republic to Empire*. London: Batsford, 1998. 272 p.
34. Konik E. *Gnejusz Pompejusz Wielki na Bałkanach*. *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia VII. Bałkany antyczne*. Poznań : Wydawnictwo UAM, 1995. S. 89–116.
35. Krawczuk A. *Kolonizacja sullańska*. Wrocław-Kraków : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960. 91 s.
36. Krawczuk A. *Virtutis ergo: nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów republiki*. Kraków : Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1963. 177 p.
37. Kromayer J. & Veith G. *Historia wojskowości Greków i Rzymian*. Tom 2. Rzym w okresie Cesarstwa. Oświęcim : Napoleon V, 2018. 367 s.
38. Ładoń T. *Kontrowersje wokół bitwy przy Bramie Kollieńskiej (1 listopada 82 r. p.n.e.)*. Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim. Lublin : Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015. S. 134–153.
39. Łoposzko T. *Ruchy plebejskie w Rzymie od Grakchów do Cezara*. Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1982. 168 s.
40. McCall J. *The Cavalry of the Roman Republic*. London : Routledge, 2002. 208 p.
41. Mrozek S. *Ostatni wódz Republiki : życie i działalność Lucjusza Licyniusza Lukullusa*. Gdańsk : Marpress, 2003. 121 s.
42. Nicolet C. *Economy and society, 133-43 B.C.* Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 599–643.
43. Rich J. W. The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Vol. 32. Issue 3. 1983. P. 287–331.
44. Rogosz N. *Kwestia lojalności armii L. Korneliusza Sulli wobec Republiki Rzymskiej w początkowym okresie pierwszej wojny domowej (88 r.)*. Armia, systemy obronne i ideologiczno-religijne aspekty wojny w imperium rzymskim. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015. S. 155–168.
45. Rosenstein N. & Morstein-Marx R. *The Transformation of the Republic. A Companion to the Roman Republic*. Ed. N. Rosenstein and R. Morstein-Marx. Oxford : Blackwell, 2006. P. 625–637.
46. Sage M. *The Army of the Roman Republic: From the Regal Period to the Army of Julius Caesar*. Barnsley : Pen & Sword Military, 2018. 332 p.
47. Sage M. *The Republican Roman Army: A Sourcesbook*. New York & London : Routledge, 2010. 310 p.
48. Seager R. *The rise of Pompey* Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 208–228.
49. Seager R. *Sulla*. (1994). Cambridge Ancient History. Second edition. Vol. IX. The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. P. 165–207.

50. Smith R. E. Service in the Post-Marian Roman Army. Manchester University Press, 1958. VII+76 p.
51. Southern P. Pompejusz Wielki. Warszawa : Świat Książki, 2004. 240 s.
52. Syme R. Rewolucja rzymska. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2009. 619 s.
53. Wolff C. Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius. *Latomus*. 2010. № 69. P. 18–28.
54. Ziółkowski A. Historia Rzymu. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2008. 635 s.

Oliynyk M.A. THE POSITION OF THE ANCIENT ROMAN ARMY IN THE 1ST QUARTER OF THE 1ST CENTURY BC

The article attempts to analyze the state of the army of the Ancient Rome – from the beginning of the Social War (91 AD) to the First Triumvirate (60 BC). The role of the wars of this period, which influenced the further development of the military system of Rome, is emphasized in the article, as well as the contribution military leaders (Sulla, Pompey, Lucullus and others) who contributed to reformation of the late republican army. Their growing influences were noticeable not only in the political life of Rome, but also among the military masses. The problem of professionalism and proletarianization of the Roman army is mentioned, and still remains debatable among researchers of the republican army. The Roman army at that time was not yet professional, because the mandatory recruitment (dilectus) of conscripts (adsidui) remained, and only a small layer can be called professional soldiers who were skilled only on the battlefield, but not behind the plow or with a hoe cultivating their plots. Some social, ethnic and political aspects of the functioning of the Late Roman Republic are considered in the article, which will help to better understand the critical period for it. Without them, it would be difficult to understand the appearance of those changes that caused the emergence of a professional army in the future. The first quarter of the 1st century was full of events in the history of the Roman Republic, especially those related to military matters. Changes in this area affected not only organizational issues, but also social, ethnic and political ones which were inextricably linked with the army of Rome. The structure of the Roman army begins to change – but not radically abruptly, but gradually, smoothly, transforming police force into a professional one. Frequent, virtually continuous wars contributed this process and it continued later, with access to the political and the military arena of figures such as Caesar and Octavian who used the army in order to come to power in the state.

Key words: army, legions, dilectus, Pompey, Sulla.